

De nieuwe seksuele beheersingsmoraal

Evert Ketting*

SF 1.3 SFS.0

Onder invloed van verscheidene sociaal-culturele veranderingen heeft de traditionele restrictieve seksuele moraal, die door de christelijke religie werd gedomineerd sterk aan betekenis ingeboet. Hoewel enige tijd verwacht of gehoopt, heeft dit niet geresulteerd in een totale bevrijding van de seksualiteit. Het wegvallen van de klassieke beheersingsmoraal heeft tot gevolg gehad dat seksueel gedrag en beleving zich veel meer hebben gevoegd naar de voornaamste sociale en culturele kenmerken van de modern-westerse samenleving, zoals de nadruk op individualiteit, keuzevrijheid en gelijkwaardigheid van partners, maar ook een concentratie op objectiveerbare aspecten en commercialiteit. Uit dat proces zijn nieuwe spanningen en problemen geëvolueerd welke de vraag doen rijzen of onze cultuur het kan stellen zonder een aparte seksuele moraal. Betoogd wordt dat sommige ontwikkelingen opgevat mogen worden als indicaties voor het verschijnen van een nieuwe seksuele moraal. In die moraal gaat het niet meer primair om onderdrukking van de seksualiteit als zodanig maar veeleer om beheersing van emotionaliteit.

Het failliet van de oude beheersingsmoraal

De sterke opleving van de wetenschappelijke bestudering van de menselijke seksualiteit in de zestiger jaren valt samen met een algehele tendens tot detaboeïsering, ontkerstening en liberalisering van de seksualiteit. Het is dan ook nauwelijks verwonderlijk dat in de studies die dan verschijnen een sterk accent wordt gelegd op het element van repressie; op het niet durven, mogen of willen accepteren van seksuele gevoelens, van lustgevoelens. Die wetenschappelijke interesse was zelf zowel uitdrukking van, als stimulans tot 'bevrijding' van de seksualiteit van haar traditionele kader, een vooral christelijk kader. Binnen de

* Socioloog, wetenschappelijk medewerker van het NISSO in Zeist en onderzoekscoördinator van Stimezo-Nederland te Den Haag, adres: Walkartweg 32, 3701 HW Zeist.

christelijke traditie was zij op een heel bepaalde manier gedefinieerd: als huwelijkse plicht, uitsluitend bedoeld voor de voortplanting en dus alleen toegestaan binnen het huwelijk en als in essentie zondig. Seksualiteit, lust en zonde hoorden onafscheidelijk bij elkaar. De zondigheid van seksualiteit kon slechts tijdelijk worden opgeheven wanneer zij in dienst werd gesteld van de heilige plicht tot voortplanting.

Dat zondebesef is in onze cultuur geïnternaliseerd, als vanzelfsprekend aanwezig, of, zoals De Swaan (1979) het treffender heeft benoemd: vanzelfzwijgend. Zelfs zonder erover te spreken is het er. Van generatie op generatie op subtiële wijze doorgegeven: niet aan je piemel zitten, je benen bij elkaar houden, de badkamerdeur op slot draaien enzovoorts.

In de seksuologische studies van de nadagen van de christelijke seksuele moraal werd dan ook een seksualiteit aangetroffen die doortrokken was van gevoelens van angst en schuld vanwege het element 'lust'. Van Ussel (1968) en later Frenken (1976) hielden zich ten onzent uitvoerig bezig met dat verschijnsel van de lustangst. Die angst en schuld maakten deel uit van wat vanaf die tijd betiteld werd als *de seksuele beheersingsmoraal*. Angst en schuld, zo werd aangetoond, vloeiden uit die beheersingsmoraal voort, want het bloed kruipt toch waar het niet gaan kan. Dat hadden Kinsey en de zijnen (1948, 1953) met hun grote empirische studies in de USA al ruimschoots laten zien. De beheersingsmoraal deed dan wel gevoelens van angst (voor de vleselijke verlokkingen) en schuld (vanwege het toegeven daaraan) ontstaan, zij bleek niet in staat de officieel verboden vormen van seksueel gedrag echt te voorkomen. Overigens had de literatuur hierover altijd al weinig twijfels laten bestaan, maar die was slechts voor een élite toegankelijk en zij behoefde bovendien niet zo serieus genomen te worden als de wetenschap.

De term beheersingsmoraal geeft de essentie goed aan. Waar het om gaat is dat de neiging tot het onbekommerd toegeven aan de verlokkingen van het seksuele genot wordt bedwongen. En het religieuze kader waarin die moraal is opgenomen verschaft daartoe de dwingende, niet nader bevraagbare redenen. Seksueel genot is buiten de orde, in figuurlijke zowel als letterlijke betekenis. Frenken (1976) heeft, hierop doelend, opgemerkt dat de beheersingsmoraal de ethiek van de lustangst is, d.w.z. de morele rechtvaardiging voor het zich ontszeggen van genot.

De wetenschap, zeker de sociale, hinkt altijd een beetje achter de werkelijkheid aan. Toen de seksuologie begon te spreken van lustangst en beheersingsmoraal was dat alles al flink op zijn retour. De wetenschappelijke kritiek op de door christendom (en kleinburgerlijkheid) gedomineerde seksualiteitsideologie was meer legitimering van het nieuw ontstane dan heraut van het komende. Aan het eind van de zestiger, begin zeventiger jaren is seks uitsluitend in dienst van de

voortplanting, ongetwijfeld de belangrijkste traditionele eis, al volledig genegeerd. En buitenechtelijke seks, homoseksualiteit en zelfbevrediging bevinden zich in de fase van geaccepteerd raken. Dat we met die nieuw geaccepteerde mogelijkheden vervolgens ook concreet moeten leren omgaan en dat daar wel een generatie overheen kan gaan doet daaraan niets af. Er is een nieuwe werkelijkheid ontstaan en de oude moraal wordt overboord gezet omdat zij hier niet meer op aansluit.

In de nieuwe werkelijkheid van het laatste kwart van de twintigste eeuw vormt de traditionele beheersingsmoraal noch de daarmee samenhangende lustangst een overheersend kenmerk van seksualiteitsbeleving. Voor zover nog aanwezig zijn het archaische rudimenten geworden, kenmerken van een slinkende, uitstervende minderheid. Dat kan ook nauwelijks anders want de basis hiervan, namelijk de *onverbreekelijke drie-eenheid huwelijk-seksualiteit-voortplanting* is in korte tijd uiteengevallen. Het was juist die drie-eenheid waarmee de traditionele beheersingsmoraal zo nauw verweven was. Het uiteenvallen van deze drie-eenheid komt niet alleen tot uiting in een algehele acceptatie van geboortenregeling maar ook in de vorm van hetzij tolerantie hetzij acceptatie van allerlei vormen van seksualiteitsbeleving die überhaupt helemaal niets van doen hebben met voortplanting zoals homoseksualiteit en masturbatie. En ook de band tussen seksualiteit en huwelijk is verbroken: voorechtelijke seksualiteit wordt vrij algemeen aanvaard en buitenechtelijke relaties of avontuurtjes worden veel minder dan één of twee decennia geleden als een definitief breekpunt in de huwelijksrelatie beschouwd. Voor zover dit laatste wordt afgewezen, is dat meestal niet op grond van het feit dat een huwelijksgelofte dat verbiedt, maar vanwege de spanningen die het binnen een relatie kan veroorzaken.

De morele ontkoppeling van huwelijk en seksualiteit geldt zelfs tot op zekere hoogte tweezijdig. Niet alleen wordt seks buiten het huwelijk als zedelijk aanvaardbaar beschouwd, andersom komen er ook aanwijzingen voor dat de huwelijksband niet meer per definitie wordt gezien als een verschaffer van seksuele rechten en plichten. Met de geleidelijke verdwijning van de traditionele huwelijksmoraal verdwijnt ook de aloude 'huwelijksplicht' van seksuele beschikbaarheid van de vrouw. Het feit dat tegenwoordig zo iets als 'verkrachting binnen het huwelijk' gethematiseerd en als moreel probleem aan de orde gesteld kan worden, wijst duidelijk in die richting. Zolang seks nog als huwelijksplicht wordt gezien is dit probleem theoretisch niet denkbaar.

De seksuele beheersingsmoraal is, toen ze eenmaal definitief op haar retour raakte en overwonnen werd, bepaald niet met welwillendheid bekeken. Integendeel, zij werd beschouwd als de *primaire bron van veel seksuele ellende* waar nauwelijks iets positiefs tegenover stond. Een zinloze vorm van collectieve onderdrukking en zelfonderdrukking die geen ruimte liet voor individuele voorkeuren

en slechts leidde tot frustraties en allerlei andere psychische complicaties. De voorbeelden zijn eindeloos: de schok van de onvoorbereide eerste menstruatie, de angst en schuld rond masturbatie, de vrouwen die nooit in hun leven een orgasme ervoeren, de totale onvoorbereidheid op de werkelijkheid van het huwelijk en soms daaruit resulterende levenslange frustraties en ga zo maar door. En toch, ondanks al die schrijnende waarheden, is het onvoldoende om de traditionele seksuele beheersingsmoraal af te doen als zijnde simpelweg een historische culturele vergissing, een vorm van collectieve waanzin zonder enige relatie met de concrete maatschappelijke werkelijkheid. De overijverigheid om de traditionele moraal te overwinnen toen de tijd daarvoor eenmaal rijp was heeft weinig ruimte gelaten om te kunnen zien dat diezelfde moraal in een andere tijd niet uitsluitend negatieve betekenis had. Er waren ook *positieve kanten*. Enkele voorbeelden mogen dit verduidelijken.

Het verbod op buiten- en voorechtelijke relaties voorkwam in de eerste plaats de komst van bastaarden. En dat was in verband met de overdracht van familiebezit, de bescherming van erfgenamen en het voorkómen van soms diepgaande familiale conflicten een zaak van levensbelang. Verder was het pronatalistische (op het krijgen van veel kinderen) gerichte karakter van de moraal functioneel verbonden met de hoge sterfte, in het bijzonder de hoge kinder- en kraamvrouwensterfte. Met andere woorden, de sterke nadruk op de voortplantingsfunctie van de seksualiteit, en daarmee de verkettering van allerlei niet op het krijgen van kinderen gerichte vormen, was niet helemaal zonder reden. De eis van monogamie beperkte ook de verbreiding van de soms gevreesde geslachtsziekte in een tijd toen aan dergelijke ziektes nog weinig te doen viel. En tenslotte verschaftte de beheersingsmoraal de vrouw een zekere mate van bescherming tegen ongewenste seksuele opdringerigheid van de andere sekse, zij het niet van die van haar echtgenoot, die geacht werd zijn rechten te mogen claimen. Via de geïnternaliseerde moraal werd bijvoorbeeld, zij het niet altijd effectief, het 'dienstertje' beschermd tegen de voor haar zeer gevaarlijke seksuele avances van de zoon des huizes. Het gevaar van een zwangerschap hield immers voor haar in dat zij verder praktisch zou worden veroordeeld tot een carrière van prostituée omdat de enig andere mogelijke carrière, die van eerzaam echtgenote, dan zou zijn afgesneden.

Het is niet de bedoeling met deze enkele voorbeelden te suggereren dat de traditionele beheersingsmoraal ontstaan zou zijn omdat de samenleving haar behoefde in een bepaalde fase van haar ontwikkeling. Daarmee zou voorbijgegaan worden aan het feit dat die moraal vooral de belangen van sommigen diende en van anderen nauwelijks en eveneens aan het feit dat er zeker ook sprake is geweest van een zekere mate van autonome culturele (inclusief religieuze) ontwikkeling. Wat echter benadrukt moet worden is dat de traditionele beheersingsmoraal functioneel verbonden was met het type maatschappij waarin ze tot ontwik-

keling was gekomen en geen toevallig en geïsoleerd verschijnsel.

Om die reden kon die seksualiteitsideologie ook nauwelijks verdwijnen zonder dat de maatschappelijke werkelijkheid zelf eerst zou veranderen. In de loop van de 20e eeuw is een zodanig proces van sociale en technologische verandering opgetreden dat als het ware de basis onder die traditionele seksualiteitsideologie werd weggeslagen. Eén van die veranderingen werd gevormd door de *introdactie van betrouwbare vormen van geboortenregeling*. Vooral het woordje 'betrouwbaar' is hier van belang. Tot aan de introductie van de pil (rond 1960) was geboortenregeling eigenlijk alleen maar geboortenbeperking. De traditionele middelen en methoden maakten slechts een beperking van de uiteindelijke gezinsgrootte mogelijk, van gezinsplanning, d.w.z. doelbewuste keuze vóór het krijgen van een kind in plaats van afremming van de gezinsuitbreiding, kon voordien nog nauwelijks sprake zijn. Dit betekende onder meer dat opvattingen en gedrag in verband met seksualiteit in hoge mate gevangen bleven binnen een voortplantingskader. Vóórechtelijke seksualiteit bijvoorbeeld werd niet alleen negatief beoordeeld omdat de moraal nu eenmaal zo was, maar vooral ook omdat het iemand mogelijk te vroeg in het huwelijk zou kunnen storten of zelfs zou kunnen leiden tot ongehuwd moederschap. Door de introductie van betrouwbare anti-conceptie kon seksualiteit nu voor het eerst worden benaderd als iets dat op zichzelf staat, als iets dat niet om buiten die seksualiteit liggende redenen gereguleerd, onder controle gehouden, of kortweg 'beheerst' moest worden.

Niet alleen de introductie van anticonceptiva heeft die collectieve beheersingsnoodzaak doen verminderen of zelfs doen wegvallen. Het failliet van de traditionele beheersingsmoraal is bovenal ook verbonden met *de opkomst van de verzorgingsstaat*. In dat type samenleving nam de betekenis van de familie als ordenend principe steeds verder af. Traditioneel familiale functies werden overgenomen door de staat met haar uitdijende netwerk van verzorgingsarrangementen waardoor het ouderlijk gezag en de familiale controle werden uitgehold, ook daar waar het de partnerkeuze en -omgang betrof. De uitbouw van de verzorgingsstaat maakte een verregaande atomisering van de samenleving mogelijk, stimuleerde haar zelfs op sommige punten. Zij maakte mensen minder afhankelijk van hun directe sociale omgeving en daarmee ook van het oordeel van die omgeving. Zij verschafte mogelijkheden tot het onderkennen, aanvaarden en articuleren van individuele voorkeuren. Individuele wenselijkheid behoefde niet meer altijd ondergeschikt te worden gemaakt aan collectieve noodzakelijkheid. En dat gold a fortiori voor terrein van de seksualiteit of intimiteit. In de verzorgingsstaat verviel de legitimiteit van collectieve regulering van intiem intermenselijk gedrag. De staat behoorde geen zedenmeester te zijn, terwijl familie en kerk het niet meer waren. De traditionele seksuele beheersingsmoraal stond in de verzorgingssamenleving op drijfzand, zonder legitieme basis en functie-loos.

De fictie van totale bevrijding

Iedere samenleving krijgt uiteindelijk die vormen van seksueel gedrag en beleving die bij haar passen, inclusief de daarmee gepaard gaande vragen, onrechtvaardigheden en problemen. Binnen de samenleving waarin de traditionele beheersingsmoraal domineerde waren angst en schuld voor verboden gevoelens en gedrag, beperkte keuzemogelijkheden en in het algemeen onwetendheid belangrijke problemen. In het tijdperk dat hierop volgt doemen andersoortige vragen en problemen op: vragen en onzekerheden over de eigen seksuele identiteit die men nu zelf dient te zoeken en te aanvaarden, keuzeproblemen voortvloeiend uit het rijker geworden scala aan gedragsmogelijkheden en aanpassingsproblemen aan de vrijheid van de ander, de partner.

Het failliet van de traditionele beheersingsmoraal heeft aanvankelijk hier en daar de hoop doen ontstaan van een onbekommerd kunnen genieten van seksualiteit, de hoop dat de *'de natuurlijke seksualiteit'* nu eindelijk tot haar recht zou kunnen komen, niet meer gehinderd door culturele 'misvorming'. Boeken als bijv. die van de O'Neils (1973) sloten bij dat gevoel aan. De boodschap was: als je je gevoel maar eerlijk onderkent, dat volgt en daar 'open' voor bent, ligt het (seksuele) geluk voor het grijpen. Geen verboden, geen regels, hoogstens niet-definitieve afspraken; de natuur weet het best wat goed voor haar is. Die hoop van de natuurlijke, vrije seksualiteit is tegenwoordig al weer grotendeels vervlogen ook al galmt haar echo nog na. Het is geleidelijk duidelijk geworden dat 'de goede natuur' niet vanzelf komt bovendien zodra we haar van haar culturele bagage hebben ontdaan.

De oorzaak van het uitblijven van die goede natuur is enerzijds gelegen in het feit dat menselijke onvrijheid niet alleen een externe maar ook een interne bron heeft. Zij vloeit niet alleen voort uit sociale conventies, regels en verboden, maar evenzeer uit de mens zelf, uit zijn onzekerheden, ambivalenties, tegenstrijdige doeleinden en wisselende voorkeuren. De bevrijding van de seksualiteit uit het netwerk van sociale conventies betekende daardoor alleen maar dat de mens meer met zijn eigen onvrijheid werd geconfronteerd. En de verbodsproblematiek blijkt daarbij te veranderen in een *vormgevingsproblematiek*. Anderzijds kan die goede natuur zich niet spontaan openbaren omdat seksualiteit fundamenteel een intersubjectief gegeven is. Mensen beleven hun seksualiteit bij voorkeur niet in hun eentje. Dat houdt in dat er vrijwel onmiddellijk een behoefte aan regels ontstaat. En wanneer die niet vooraf gegeven zijn worden ze ontworpen, via onderhandelingsprocessen onderling vastgesteld. Ook bij seksualiteit kunnen tegenstrijdige belangen in het spel zijn die via onderhandeling tot een *modus vivendi* moeten worden gebracht, hetgeen een zekere mate van onvrijheid en onnatuurlijkheid impliceert.

Dat seksualiteit, eenmaal aan zichzelf overgeleverd, vanzelf de 'natuurlijke' vorm zou vinden bleek een fictie. De wegvallende macro-conventies en -bepalingen die voor iedereen golden werden alleen geleidelijk aan vervangen door *micro-regels*. De nieuw ontstane acceptatie en tolerantie van individuele voorkeuren bracht namelijk wel een ruimere diversificatie van geaccepteerde seksuele gedragspatronen. In die zin kan er ook van bevrijding gesproken worden: mensen hebben meer mogelijkheden gekregen om hun eigen regelsystemen vast te stellen. Dat hoeft echter niet altijd te betekenen dat dit met minder problemen dan vroeger gepaard gaat.

Maar toch is seksualiteit niet werkelijk gereduceerd tot een microverschijnsel, tot een thema waarover in vrijheid en onderling overleg in de slaapkamer wordt 'onderhandeld'. In de vorm van voorbeelden, opvattingen over wat acceptabel en nastrevenswaardig is, dringt de sociale werkelijkheid daar binnen. En buiten dat is het bepaald niet zo dat seksualiteit als thema uit de macro-wereld zou zijn verdwenen, integendeel. Met seksualiteit worden we immers geconfronteerd via massamedia als radio, televisie, film, tijdschriften en literatuur en via wetgeving en rechtspraak of gewoon in de kroeg of in de disco. Daar worden de opinies beïnvloed, de voorbeelden gegeven, de normen bevestigd en komen interactievormen tot stand. De bevrijding van de seksualiteit uit de moraal van de christelijke traditie betekende in dat opzicht dan ook *niet een bevrijding als zodanig* maar veeleer dat het thema seksualiteit geplaatst werd binnen het krachtenveld van de modern-westerse samenleving, met háár specifieke kenmerken zoals nadruk op individualiteit, keuzevrijheid en materialisme. De bevrijding van de seksualiteit betekende vooral ook het wegnemen van het taboe op het onderwerp en daarmee het *prijgsgeven aan de openbaarheid* en ten dele dus ook aan het vrij spel van maatschappelijke krachten. Seksualiteit werd meer dan ooit een publiek thema, waarover in het openbaar kon worden gecommuniceerd. De 'moderne seksualiteit' is dan ook evenzeer sociaal bepaald als de traditionele dat was.

Seksualiteit in de anonieme openbaarheid

De detaboeïsering en bevrijding van de seksualiteit uit het strakke keurslijf van de traditionele christelijke moraal heeft enerzijds de mens meer mogelijkheden gebracht om zijn eigen voorkeuren te ontdekken, te accepteren en te benutten, maar anderzijds heeft het ook minder verheffende verschijnselen teweeggebracht. Seksualiteit is bijvoorbeeld ook onderwerp van *commerciële exploitatie* geworden en de oppositie daartegen neemt de laatste jaren sterk toe. Bovendien worden er steeds meer kritische kanttekeningen geplaatst bij wat genoemd wordt een engseksuele visie, waarin slechts aandacht lijkt te bestaan voor de vrouw als lustobject en voor genitale opwindings. Deze verschijnselen houden verband met

het wegvallen van een seksuele moraal. Seksualiteit is geen speciaal beschermd of genormeerd gebied meer waardoor het vatbaar is geworden voor exploitatie, zoals iedere andere menselijke behoefte. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de pseudoliteratuur, in de reclame en vooral in de vorm van pornografie. Verwonderlijk is dat niet. In onze door individualisme, materialisme en onmiddellijke behoeftenbevrediging gekenmerkte samenleving krijgt seksualiteit, zodra het niet meer als aparte sfeer wordt beschermd, vanzelf de kenmerken die daarmee corresponderen. Seksualiteit wordt een object en dat botst in hoge mate met de tegelijkertijd aanwezige meer romantische opvattingen over seksualiteitsbeleving.

In de anonieme openbaarheid van de publiekstijdschriften, film en reclame komt de *onmiddellijke behoeftenbevrediging van het individu* centraal te staan. Het gevolg daarvan is dat diè behoeften die objectiveerbaar en voor directe bevrediging vatbaar zijn, worden geaccentueerd. Daaraan wordt geappelleerd, hetgeen ten koste gaat van meer diffuse, latente en minder goed objectiveerbare aspecten van de seksualiteit. Vertrouwen, geborgenheid en wederzijds respect hebben nu eenmaal een minder directe prikkelwaarde dan genitale opwindning. De consequentie van die eenzijdige klemtoon zou kunnen zijn dat de maatschappelijke beeldvorming van seksualiteit hier mede door wordt beïnvloed. En dat zou kunnen stimuleren dat de seksuele partner inderdaad nog slechts als 'object van lust' wordt gezien, dat de seksuele interactie primair wordt gezien als een opeenstapeling van technieken, gericht op een zo effectief mogelijke bevrediging van onmiddellijk ervaren behoeften.

Het is niet toevallig dat juist op het terrein van de *pornografie* zo'n diepgaande maatschappelijke controverse is gegroeid want juist daar culmineert de genoemde tendens. Pornografie is het summum van objectivering van de seksualiteit, van de vrouw als lustobject en van verenging tot genitale opwindning. Daarbij komt dat pornografie in hoge mate een pure mannenaangelegenheid is én dat daarin steeds meer het element van agressie een rol gaat spelen. Pornografie wordt door sommigen al beschouwd als het symbool van mannelijke agressie jegens vrouwen. In sommige vormen van pornografie — de verkrachtings- en vernederingscenes en de uitbeelding van lijfelijke verminking — wordt ook nadrukkelijk geappelleerd aan kennelijke aanwezige haatgevoelens jegens vrouwen.

Verskillende moderne klachten en gevoelens van ongenoegen worden enigszins begrijpelijk tegen de achtergrond van de nieuwe beeldvorming van seksualiteit. De vrouw voelt zich al snel gereduceerd tot *lustobject* en daarmee als persoon miskend, terwijl zij tegelijkertijd op een paradoxale manier een gevoel van tekortschieten kan ervaren in zoverre zij niet voldoet aan het ideaalbeeld van de vrouw als lustobject. Een heel scala van problemen over haar uiterlijkheid vloeit daaruit voort: ben ik niet te dik, zijn mijn borsten niet te slap, te groot, te klein?

enzovoorts. Aan de andere kant ontstaat de neiging om gedrag en expressies die worden geassocieerd met het 'als object gezien worden' af te weren; een afweer die kan resulteren in aversie tegen geslachtsgemeenschap of zelfs, veralgemeend tegen het andere geslacht als zodanig. Dezelfde objectiverende beeldvorming kan binnen relaties leiden tot gevoelens van leegheid en onbestemde onlust wanneer de overfixatie op eng-genitale lustbeleving niet die paradijselijke vervulling blijkt te bieden die voortdurend als belofte wordt voorgehouden.

Het failliet van de traditionele beheersingsmoraal en de daaropvolgende objectivering van de seksualiteit valt in de tijd samen met het proces van *emancipatie van de vrouw*. Die combinatie veroorzaakt een verdere aanscherping van eerdergenoemde problemen. Ironisch genoeg bood de traditionele beheersingsmoraal de vrouw nog een zekere mate van bescherming. De afwijzing van het lustaspect voorkwam in elk geval tot op zekere hoogte de uitbuiting van de vrouw als lustobject. Die lustobjectproblematiek is in deze zin een moderne problematiek. Het proces van emancipatie van de vrouw impliceert dat de vrouw haar legitiem geworden recht opeist om zich vrij en onafhankelijk – vooral ook onafhankelijk van mannelijke bescherming – in de samenleving te kunnen bewegen. Maar zij ziet zich daar, als gevolg van de haar tot lustobject reducerende beeldvorming, juist steeds meer bedreigd. Die bedreiging kan variëren van haar niet welgevallige seksuele insinuaties tot aan verkrachting toe. De emancipatie van de vrouw, dat wil zeggen het binnentreden in een voor haar tot dan toe relatief gesloten mannenwereld, betekende zodoende in de praktijk soms dat de vrouw niet alleen 'vrij', maar door de combinatie met de wegvallende beheersingsmoraal ook 'vogelvrij' werd. In laatste instantie geldt dat waar uitsluitend het vrije spel van krachten het regulerend principe is geworden voor de omgang tussen de seksen en tegelijkertijd het seksuele gedepersonifieerd is, in principe de fysiek zwakste partij, de vrouw, het wild is waarop gejaagd wordt.

Daarmee is de mogelijkheid gegeven voor het ontstaan van wat door Lasch (1979) is betiteld als de 'sexwar', *de oorlog tussen de seksen*. In zijn meest extreme vorm, namelijk bij de verkrachting, is dit principe van de seksoorlog terug te vinden in de redenering dat een vrouw altijd per definitie 'aanleiding heeft gegeven'. Daarmee wordt eigenlijk niet eens zozeer een persoonlijke handeling bedoeld. Door zich simpelweg te begeven in een samenleving waar het vrije spel van krachten wet geworden is, niet meer getemperd door een bepaalde moraal, én door zich als onafhankelijk en als gelijke van de man op te stellen, stemt de vrouw als het ware toe in de krachtmeting; een krachtmeting waarin zij meestal het onderspit zal delven. Tenzij tegenover geweld tegengeweld wordt gesteld. Binnen die constellatie is het niet verwonderlijk dat de vrouw die haar verkrachter met een pistoolschot doodt een enorme symbolische betekenis krijgt. Het symboliseert dat binnen een cultuur waarin de mens in hoge mate als seksueel

wezen wordt geobjectiveerd en waarin geen afzonderlijke moraal meer bestaat voor de omgang tussen de seksen, geweld en tegengeweld de uiterste logische consequenties vormen. Tegelijkertijd wordt ermee aangegeven dat wanneer er geen afzonderlijke seksuele moraal meer bestaat, verkrachting alleen nog maar als geweldsmisdrijf kan worden beschouwd.

De kern van de seksoorlog wordt gevormd door processen die ertoe leiden dat het mannelijke en het vrouwelijke in de mens en zijn cultuur alleen nog maar kunnen worden gezien als een tegenstelling en niet meer als dynamiserend moment. De tegenstelling kan dan niet meer als antagonistisch worden gezien, zij wordt zinloos. En als zinloze tegenstelling vormt zij nog slechts een bedreiging, waarbinnen de idee van een vrije erotiserende relatie tussen man en vrouw een *contradictio in terminis* wordt. Het erotiserende moment dat voortvloeit uit het antagonisme tussen het mannelijke en het vrouwelijke wordt door de vervlaking en trivialisering van de seksualiteit gereduceerd tot een fundamentele tegenstelling en verliest daarmee zijn creatieve potentie.

Zoeken naar nieuwe antwoorden

Er is de laatste jaren vanuit verschillende invalshoeken gezocht naar antwoorden op de negatieve gevolgen van de verdwijning van een aparte seksuele moraal.

Eén van die antwoorden ligt besloten in de slogan 'Lesbisch zijn is een politieke keuze'. De gedachte daarachter is dat de vrouw niet in staat is tot emancipatie zolang zij zich via de seksualiteit corrupteert aan de door mannen gedomineerde wereld. Het oude idee van frontvorming door zich op geen enkele wijze in te laten met de wereld van de gepercipieerde tegenstander. Te veel kennis van de beweegredenen van de tegenpartij kan begrip kweken en ondergraaft de strijdbaarheid. Maar *als zuiver-politieke keuze* getuigt deze seksualiteitsopvatting in essentie van weer dezelfde reductionistische object-georiënteerde instrumentele visie. Seksualiteit is er dan niet meer om zichzelf wille en vloeit niet voort uit een erotische betrokkenheid maar is ondergeschikt aan een bepaald doel, een middel om andere doelen te bereiken. De politieke strijd, die altijd impliceert dat het individu zijn individualiteit in hoge mate bereid is op te offeren voor het belang van de groep, verdraagt nauwelijks individuele nuances, dat is haar eigen. Door seksualiteit met politieke strijd te vermengen reduceert men haar tot middel, terwijl juist die doel-middel gedachte zo bekritiseerd werd. Seks als middel tot voortplanting, of seks met het orgasme als enig doel. De soms zo weinig verheffende maatschappelijke beeldvorming van seksualiteit wordt hierdoor uiteindelijk alleen maar bekrachtigd.

In de literatuur openbaart deze tendens zich onder meer in de vorm van holle propaganda-achtige retoriek die soms zo kenmerkend is voor de moderne lesbi-

sche confessieroman. Eenzelfde tendens komt tot uitdrukking in de thematisering van verkrachting binnen het huwelijk, waarbij wordt voorgesteld om het Wetboek van Strafrecht op het nachtkastje te deponeren. Ook daar wordt het antwoord op het gesignaleerde probleem: de ontarding van het antagonisme tussen het mannelijke en het vrouwelijke tot een zinloze tegenstelling, gezocht op het niveau van die pure tegenstelling. Er wordt niet geprobeerd haar te overstijgen, er wordt alleen geprobeerd de consequenties ervan te verbieden. Hoe begrijpelijk een dergelijke reactie ook is, erotisch met het Wetboek van Strafrecht binnen handbereik is een toch wat misplaatste combinatie.

Zo mogelijk nog dramatischer, maar gezien het voorafgaande tegelijk ook weer begrijpelijk, zijn de suggesties om seksualiteit maar definitief volledig te individualiseren, los te maken uit de sfeer van de geërotiseerde relatie, zoals dat gebeurt in de groeiende tendens tot *zaligverklaring van masturbatie* (bijv. Hite, 1981). Masturbatie is immers de absolute culminatie van een visie op seksualiteit die gedomineerd wordt door een hang naar de zich herhalende kortstondige bevrediging, door een eng-genitale mechanische preoccupatie en vooral door egocentriciteit. Het gaat natuurlijk niet aan masturbatie opnieuw naar het rijk der zonden te verbannen en weer schuldgevoelens in het leven te roepen. Waar het om gaat is dat de groeiende aandacht voor masturbatie als de 'oplossing' van 'het seksuele probleem' één van de vele uitingen is van het klaarblijkelijke onvermogen om seksualiteit op een betekenisvolle wijze te integreren in een relatie. Masturbatie is in die zin een vorm van escapisme en capitulatie: de opgave om het man-vrouw antagonisme in een relatie te erotiseren is te groot. Een 'onvermogen van de heteroseksualiteit' (Vennix, 1981) – naar mijn mening liever een onvermogen *tot* heteroseksualiteit – wordt erin tot uitdrukking gebracht.

De degradatie van de seksualiteit en de daarmee samenhangende veranderende verhouding tussen de seksen – de overgang van antagonisme naar tegengesteldheid – lokt als reactie ook een oproep uit tot concentratie op 'intimiteit' (Van Ussel, 1975), op het belang van de 'persoonlijke ontmoeting' (Vennix, 1981). De tragiek van dergelijke bespiegelingen is echter dat door de grote afstand die deze concepten hebben tot de maatschappelijke realiteit, dergelijke oproepen meestal in hoge mate het karakter krijgen van bezwerende formules of boetepredikingen. En in wezen schuilt in dergelijke oproepen ook meestal een behoefte om de onberekenbare potentie van de seksualiteit te neutraliseren, een neiging om de dynamiek van het antagonisme, waarin altijd gevaarvolle elementen verborgen zitten, te bezweren. In extremis krijgt die neiging tot bezwerende neutralisering vorm in het concept '*androgynie*' (Singer, 1977), waar getracht wordt het antagonisme tussen het mannelijke en het vrouwelijke op bijna kosmische wijze tot een definitieve synthese te brengen. Wegglijdend in mystiek wordt in een dergelijke poging de afstand tot de sociale realiteit maximaal en daarmee zuiver theoretisch.

De nieuwe behoefte aan moralisering

Zoals gezegd heeft de ontwikkeling gedurende de laatste twee decennia geleerd dat het overboord zetten van de traditionele seksuele beheersingsmoraal niet automatisch leidt tot de 'natuurlijke', 'goede' seksualiteit. Paul Schnabel (1978) heeft de traditionele beheersingsmoraal en repressie van de seksualiteit bij wijze van voorbeeld vergeleken met vasten, d.w.z. niet-eten, en stelt dan:

'Na het vasten begint dus niet het Grote Zwelgen – al lijkt het daar misschien op – maar het Grote Redderen en Regelen (. . .). Wie dan ook stelt dat de tijd voor een aparte seksuele moraal voorbij is, bedoelt daarmee niet dat de tijd van het Grote Neuken is aangebroken, maar alleen dat er in plaats van simpele geboden en verboden behoefte is aan regels voor het seksuele gedrag zelf' (p. 137).

Ietwat cryptisch voegt hij daaraan toe: 'De seksualisering van de moraal heeft plaatsgemaakt voor een moralisering van de seksualiteit'. Cryptisch, omdat de grote vraag is of er inderdaad al kan worden gesproken van een 'moralisering van de seksualiteit', van *een nieuwe moraal* die als leidend principe kan fungeren bij de interactie tussen mensen als seksuele partners. En de vraag die daar nog aan voorafgaat is, of er eigenlijk wel een behoefte of een noodzaak bestaat tot zo'n nieuwe moraal.

Rond deze vrager begint nu langzamerhand onzekerheid en onduidelijkheid te ontstaan. Aan de ene kant staat de opvatting, ooit door Mary Zeldenrust (1967) in haar beroemd geworden Sextantrede vertolkt, dat er na de verdwijning van de repressieve moraal geen plaats meer is en mag zijn voor een aparte seksuele moraal. Volgens deze opvatting dienen op het gebied van de seksualiteit slechts die regels geldigheid te hebben die in het algemeen de morele grenzen van intermenselijke omgang aangeven. Aan de andere kant is er een opvatting mogelijk waarbij seksualiteit als een zo bijzonder gebied van intermenselijke omgang wordt gezien, dat een eigen stelsel van morele regels daar wel altijd nodig zal blijven.

Nu behoort de wetenschap geen nieuwe zedelijke regels te ontwikkelen. De wetenschap laat zich daartoe eerder te veel dan te weinig verleiden. Door het verdwijnen van religie en traditie als legitieme moraalverschaffende instanties is die verleiding, ten onrechte, steeds meer toegenomen en daaraan wordt niet altijd voldoende weerstand geboden. In de praktijk is dat laatste meestal ook heel moeilijk omdat aan de wetenschap vaak van buitenaf een morele betekenis wordt toegekend. Dit is een gevolg van een behoefte aan morele toetsingscriteria enerzijds en een afwezigheid van andere morele instanties anderzijds. De vraag of een aparte seksuele moraal al of niet wenselijk is, kan of liever mag door de wetenschap dan ook niet worden beantwoord. Het is wel mogelijk om d.m.v. wetenschappelijke analyse te onderzoeken of er behoefte bestaat aan zo'n nieuwe sek-

suele moraal en aan welke voorwaarden zo'n moraal in dat geval zou moeten voldoen, welke kenmerken die zou dienen te hebben. Maar het uitgangspunt bij die vragen is niet: welke morele regels vloeien voort uit 's mensen natuur of de religie, maar: *welke morele regels zijn zich aan het uitkristalliseren binnen het maatschappelijk ontwikkelingsproces*. Ten aanzien van deze vraag zijn tot nu toe niet veel meer dan wat voorlopige schetsmatige opmerkingen gemaakt. Kooy (1976, p. 10) bijv. ziet een 'relationistische' moraal evolueren, waarbij het intiem lichamelijke contact wordt gelegitimeerd vanuit de 'warmte van de tussenmenselijke relatie'. Emma en Lodewijk Brunt (1981) zien een 'nieuwe natuurlijkheid' als het komende legitimerende beginsel en zetten zich daartegen met wat overdreven heftigheid af. Anderen hebben minder de neiging om direct een leidend principe aan te wijzen en concentreren zich meer op de randvoorwaarden waaraan de nieuwe seksuele moraal – als die al als aparte moraal omschreven zou kunnen worden – waarschijnlijk zal moeten voldoen. Rood-de Boer (1978, p. 128) onderscheidt in dat verband een vrijheidsbeginsel, een gelijkheidsbeginsel, een beschermingsbeginsel en een 'handen-af-voor-de-overheid'-principe. En Paul Schnabel (1978, p. 138) noemt als uitgangspunten van waaruit een nieuwe moraal zou moeten vertrekken:

- de seksualiteit behoort tot de particuliere levenssfeer,
- de seksualiteit vertegenwoordigt een waarde op zichzelf,
- de seksualiteit is een natuurlijke basisbehoefte.

Wat bij dit alles opvalt is dat men òf snel vervalt tot moralisering (en antimoralisering) òf blijft staan bij tamelijk algemene principes, randvoorwaarden of uitgangspunten die nog heel ver afstaan van concrete gedragsregels. Misschien is dat laatste wel de realiteit van onze huidige cultuur, maar enkele nieuwe benaderingen, met name die van De Swaan (1979) en de daaraan sterk verwante van Brinkgreve en Korzec (1978), doen toch vermoeden dat er nauwere verbanden kunnen worden gelegd tussen algemene hedendaagse cultuurkenmerken en concrete intermenselijke gedragsregels.

De nieuwe seksuele beheersingsmoraal

Wat zich de laatste decennia aan nieuwe morele regels omtrent seksualiteit ontwikkelt verschilt in enkele opzichten vrij essentieel van de traditionele beheersingsmoraal. Maar niet zozeer is de behoefte aan beheersing als zodanig gewijzigd, alswel de vorm en het doel van die beheersing. Het pornografiedilemma biedt hiertoe een goede illustratie. De moderne afkeer van pornografie kan worden gezien als een protest tegen de verengde, zuiver opwinding-gerichte beeldvorming van seksualiteit die logischerwijze voortvloeit uit het prijsgeven van de seksualiteit aan de (commerciële) openbaarheid. Tegelijkertijd manifesteert zich

in dat protest de behoefte aan een moreel tegenwicht. Een tegenwicht dat ervoor dient te zorgen dat de zwakkeren binnen het nieuwe krachtenveld waarin de seksualiteit nu is opgenomen niet worden geëxploiteerd of onderdrukt, hetzij fysiek in de vorm van aanranding of verkrachting hetzij, in het verlengde hiervan, symbolisch in de vorm van pornografie. Ook bij thema's als incest en pedofilie staat dit element – door de gemeenschap geboden bescherming van de zwakste partij tegen mogelijke exploitatie – centraal. Uiteindelijk is dit een moreel vraagstuk waarbinnen beheersing een belangrijke rol speelt, meer zelfs dan in de traditionele beheersingsmoraal.

In die traditionele beheersingsmoraal ging het eigenlijk niet eens primair om beheersing maar veeleer om *repressie*; om vrij directe onderdrukking van praktisch alle vormen van seksualiteit. Ook de sociaal 'ongevaarlijke' vormen als zelfbevrediging en homoseksualiteit werden met alle denkbare middelen onderdrukt. De teneur was niet primair moraliserend, maar bestraffend; er werden zware sancties in het vooruitzicht gesteld in de vorm van ziekte, goddelijke ongenade of bestraffing door de gemeenschap. Voor de instandhouding van het gewenste gedrag was de dreiging van buitenaf van essentiëler belang dan de geïnternaliseerde zelfdwang. De repressie was directer. De nieuwe zich ontwikkelende moraal is daarentegen veel meer een beheersingsmoraal; een moraal die vooral een appèl doet op het persoonlijk geweten. Met andere woorden, enerzijds is het doel van de nieuwe moraal anders: het behoeden van de persoonlijke integriteit van seksuele partners, die in alle opzichten elkaars machtsgelijken behoren te zijn maar dat feitelijk nooit zijn. Anderzijds is er ook een accentverschuiving opgetreden in de voornaamste middelen tot moraalhandhaving: van repressie naar zelfbeheersing. Deze laatste verschuiving houdt waarschijnlijk verband met de toegenomen nadruk op het private karakter van seksualiteitsbeleving. De kerk kende zichzelf een veel ruimer recht toe om zich te mengen in deze privé-sfeer dan voor haar opvolger, de publieke opinie, mogelijk is. Omdat de gemeenschap zich minder gerechtigd acht in die private levenssfeer te penetreren rest haar slechts de mogelijkheid van moraalhandhaving via de *indirecte weg* van het appèl op het persoonlijk geweten. De onderdrukking van de seksualiteit in zijn totaliteit – met als enige, maar onbeheerste uitlaatklep het voor procreatie bedoelde huwelijksbed – heeft zo geleidelijk plaatsgemaakt voor tolerantie van alle vormen van seksualiteitsbeleving, *mits beheerst*.

In de analyse van Brinkgreve en Korzec (1978) bijvoorbeeld komt dit laatste als het belangrijkste element naar voren: als je problemen in je relatie hebt ga dan op zelfonderzoek, praat erover, tracht duidelijkheid te verkrijgen, probeer vooral te 'begrijpen', laat je niet door je onmiddellijke emoties leiden; kortom, beheers je! Ook in de visie van De Swaan (1979) is beheersing van emoties één van de belangrijkste thema's. Hij spreekt in dit verband over een overgang van

een 'bevelshuishouding' naar een 'onderhandelingshuishouding', een overgang die hij ook signaleert in de private levenssfeer. Vroeger gedroegen mensen zich onderling eerder conform bepaalde normen, die in ieder geval vrij duidelijk voorschreven wat mocht en wat niet mocht. Nu is intermenselijk gedrag veel meer *het resultaat van onderhandelingen* tussen mensen waarbij voortdurend wordt geprobeerd tot overeenstemming te komen. Het 'gelijk' en daarmee de legitieme macht om de ander te dwingen tot bepaald gedrag kan steeds minder worden ontleend aan het innemen van een superieure positie of het hebben van een superieur inzicht, maar kan nog slechts in overleg worden bevochten. En in dat overleg geldt dat de partners elkaar als gelijken dienen te behandelen. Een dergelijke manier van omgaan met elkaar – die volgens De Swaan zeker niet alleen geldt voor liefdespartners – vergt een steeds stringenter controle van emoties. Er is sprake van beheersing op een ander, een hoger niveau van 'zelfsturing' (De Swaan, 1979, p. 14). Bedoeld wordt dat emoties in relatie tot anderen pas de vrije loop gelaten worden nadat daaromtrent in een onderhandelingsproces, waarin emotionaliteit juist sterk wordt onderdrukt, overeenstemming is bereikt.

Een moeilijkheid die voortvloeit uit deze tendens tot onderhandelen is dat hierin gemakkelijk een gevoel van onvrijheid en een beperking van spontaniteit kan worden ervaren, hoewel het gaat om de laatste vrucht van een proces van individuele bevrijding. De sociale dwang blijkt in de praktijk te moeten worden vervangen door *zelfdwang*, wil er überhaupt nog van 'samen' sprake kunnen zijn. Het bij voortduring werken aan meningsovereenstemming wordt hierdoor een bestaansvoorwaarde voor relaties. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat in het moderne relatieonderzoek het aspect van het 'maakwerk' zo sterk naar voren treedt (zie bijv. Straver e.a. 1979). De essentie van de relatie wordt steeds meer de gezamenlijke constructie, welke in de plaats treedt van het sociaal voorgegeven model.

De grote moeilijkheid is nu, dat door deze ontwikkeling de eisen die mensen aan zichzelf moeten stellen worden verzaagd. Het bouwen van een huis vergt aanzienlijk meer van mensen dan het erin trekken. De nieuwe relatie- en seksualiteitsbeleving als voortdurende constructie en reconstructieopgave vergt zelfinzicht, inlevingsvermogen in de ander, communicatievaardigheden, explicitering van wensen en verlangens, tolerantie en vóór alles beheersing; beheersing van emoties, terwijl tegelijkertijd dat laatste in de relatie met de partner juist zo nadrukkelijk wordt gezocht. Christien Brinkgreve (1980) heeft een aantal treffende voorbeelden gegeven van de manier waarop tolerantie van de authentieke verlangens van de partner kan leiden tot een extreme mate van emotiebeheersing. Ook bij het moderne echtscheiden komt deze tendens van onderdrukking van emoties tot uitdrukking: geen scènes, in goed overleg, de zaak weloverwogen en rationeel aanpakken, 'als goede vrienden uit elkaar gaan'. Het zijn evenzovele

indicaties voor de moderne relatieparadox, die voortvloeit uit de nieuwe beheersingsmoraal: emotioneel verkrampd op zoek gaan naar emoties.

Slotopmerking

De moeilijkheden die voortvloeien uit de nieuwe beheersingsmoraal worden vooral ervaren en gepresenteerd als *psychische problemen*. Het moderne therapiewezen vormt in zekere zin het maatschappelijk antwoord op de vraagstukken die de nieuwe moraal genereert. In de woorden van De Swaan (1979): 'Zij (de therapeuten; E.K.) fourneren het vocabulair en de modellen waarmee deze omgangs- en belevingsmoeilijkheden te verwoorden en te beleven zijn en – door hen – als probleem te behandelen'. De nieuwe relatie-eisen als zelfinzicht, empathie, communicatievaardigheid e.d. zijn precies de zaken waarvoor men in de vele moderne therapieën en pseudotherapieën in de leer kan gaan.

De vraag die zich tenslotte opdringt is die naar de zin en betekenis van de ontwikkeling zoals boven geschetst. Raken we niet gewoon van de regen in de drup of van de wal in de sloot? Zijn de oude problemen niet simpelweg vervangen door nieuwe? Deze vragen dienen zowel bevestigend als ontkennend te worden beantwoord. Elk regime kent haar eigen onderdrukkers, onderdrukkingsmechanismen en onderdrukten en dat geldt evenzeer voor politieke regimes als voor culturele genres. In die zin komen we inderdaad slechts van de regen in de drup. Maar tegelijkertijd geldt dat we nu te maken hebben met de cultuur waarin wij nu leven, inclusief haar onderdrukkers, onderdrukkingsmechanismen en onderdrukten. Het feit dat het verleden, het heden en de toekomst elk hun eigen vraagstukken met zich meebrengen maakt de problemen die in het hier en nu worden ervaren niet minder reëel. Ze worden als echt ervaren en zijn dat ook. En om die reden is het zinvol zich ermee bezig te houden. Niet het feit dat de mensen problemen hebben en altijd zullen hebben vormt de kwaal van het samenleven, maar het feit dat mensen hun problemen niet precies begrijpen en doorzien, is 'kwalijk' en vraagt om eigentijdse analyses en antwoorden.

Literatuur

- Brinkgreve, C., Wat is er aan de hand met onze relaties. In: C. Brinkgreve, H.M. in 't Veld Langeveld, J. de Jong-Gierveld e.a., *Relaties; over de gevolgen van een nieuwe moraal*. Nijkerk: Intro, 1980.
- Brinkgreve, C., M. Korzec, *Margriet weet raad; gevoel, gedrag, moraal in Nederland, 1938-1978*. Utrecht: Het Spectrum, 1978.
- Brunt, E., L. Brunt, *Het goede leven*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1981.
- Frenken, J., *Afkeer van seksualiteit; sociaal seksuologisch onderzoek onder 600 gehuwden*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976.

- Hite, S., *The Hite report on male sexuality*. New York: Ballantine, 1981.
- Kinsey, A.C., W.B. Pomeroy, en C.E. Martin, *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: W.B. Saunders, 1948.
- Kinsey, A.C., W.B. Pomeroy, C.E. Martin e.a., *Sexual behavior in the human female*. Philadelphia: W.B. Saunders, 1953.
- Kooy, G.A., *Jongeren en seksualiteit; sociologische analyse van een revolutionaire evolutie*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976.
- Lasch, C., *The culture of narcissism; American life in an age of diminishing expectations*. New York: Norton, 1979. (Ned. vert.: De Arbeiderspers, Amsterdam, 1980.)
- O'Neill, G.C., N. O'Neill, *Open huwelijk, een nieuwe stijl van samenleven*. Amsterdam: Meulenhof, 1973.
- Rood-de Boer, M., Seksuele emancipatie en de ontwikkeling van het recht. *Civis Mundi* 1978, 17 (3) 121-128.
- Schnabel, P., De ethische emancipatie van de seksualiteit. *Civis Mundi* 1978, 17 (3) 133-140.
- Singer, J., *Androgyny; toward a new theory of sexuality*. New York: Anchor Press/Doubleday, 1977.
- Straver, C.J., A.M. van der Heiden, W.C.J. Robert, *Twee relaties anders dan het huwelijk; een kwalitatief en verkennend onderzoek in opdracht van de Nederlandse Gezinsraad (2 delen)*. Zeist: NISSO, 1979.
- Swaan, A. de, *Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam: De Gids/Meulenhof, 1979.
- Vennix, P., *Het onvermogen van de heteroseksualiteit*. Zeist: NISSO, 1981.
- Ussel, J. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel: Boom, 1968.
- Ussel, J. van, *Intimiteit*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1975.
- Zeldenrust-Noordanus, M., *Slotrede uitgesproken ter gelegenheid van Sextant '67*. Den Haag: NVSH, 1967.

Summary

The new sexual restraint-morality

The traditional restrictive moral opinions concerning sexuality, which were dominated by christian religion, have lost most of their power as a result of several social and cultural changes. These changes have not resulted in a complete sexual liberation, although it was expected and hoped for. The disappearance of the traditional morality of self-restraint has resulted in forms of sexual behaviour and experience which correspond to the social and cultural features of modern western society, such as the emphasis on the individual, freedom of choice and equality of partners, but also object-orientedness and commercialism. This process has brought about new tensions and problems, which lead to the question whether our culture can do without a separate morality concerning sexuality. Some tendencies can be seen as indicators for an evolution of a new sexual morality. This morality is not primarily characterised by repression of sexuality as such, but by emotional control.